

VOOR ELK WAT WILS

EEN INVENTARISATIE VAN HET EDUCATIEVE
AANBOD EN DE (BEREIKTE) DOELGROEPEN
VAN DE VEERTIEN SMH-PARTICIPANTEN

Stichting Musea en
Herinneringscentra

40
45

DIT PRODUCT IS TOT STAND GEKOMEN DOOR DE KWALITEITSIMPULS EDUCATIE VAN SMH 40-45, MET MIDDELEN VAN VWS

KwaliteitsImpuls Educatie

KWIE

Stichting Musea en Herinneringscentra 40-45 (SMH) heeft van januari 2018 tot januari 2020 het programma 'KwaliteitsImpuls Educatie' (KWIE) doorgevoerd. In dit programma werkten de veertien instellingen samen, de resultaten wil SMH graag delen met de gehele sector. De producten van de KWIE zijn ontwikkeld ter verbetering van de educatieve kwaliteit.

Stichting Musea en
Herinneringscentra 40
45

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	3
Inleiding	6
Doelgroepen	8
primair onderwijs	8
voortgezet onderwijs	9
mbo	10
hbo	11
wo	11
Jonge gezinnen	12
NT2/ Inburgeraars/ Vluchtelingen	13
Special Guests/ Special Needs	13
Niet-gedefinieerde doelgroepen	15
Doelstellingen	17
Referentiekader	19
Schoolbezoek	23
Wijze van evaluatie	25
Op de vloer	26
Conclusie met aanbevelingen	27
Bijlage A: Overzicht van het educatieve aanbod binnen de SMH	29
Bijlage B: Associatiespinnen doelstellingen veertien SMH-participanten	41

Voor elk wat wils

Een inventarisatie van het educatieve aanbod en de (bereikte) doelgroepen van de veertien SMH-participanten in opdracht van de Stichting Musea en Herinneringscentra 40-45

Uitvoering

Inge Brouwer

Begeleiding

Inger Schaap

Redactie

Inger Schaap en Christel Tijen

Ontwerp

Meester Ontwerpers, Amsterdam

VOORWOORD

De Stichting Musea en Herinneringscentra 40-45 (SMH) heeft een uniek bereik. Jaarlijks worden de veertien bij de SMH aangesloten musea bezocht door tienduizenden individuele jongeren, leerlingen en studenten.

Naast het contact tussen docent en leerling binnen het klaslokaal, is het bezoeken van een museum of herinneringsplek hét moment waarop de leerling of student:

- geïnformeerd wordt over de geschiedenis van de aanloop en het verloop van de Tweede Wereldoorlog, alsook de ontwikkelingen die door deze oorlog in beweging zijn gezet en daarmee een licht werpen op de na-oorlogse geschiedenis;
- geraakt wordt door de persoonlijke verhalen die verbonden zijn met deze periode;
- een handelingsperspectief krijgt aangeboden: wat heeft deze oorlog met mij te maken;

Uit het onderzoek van dr. Marc van Berkel naar het kennisniveau m.b.t. de Tweede Wereldoorlog onder Nederlandse jongeren, blijkt dat 80% van de jongeren binnen of buiten schoolverband een oorlogsmuseum of herinneringscentrum bezoekt en een belangrijk deel van zijn/haar kennis over het onderwerp uit dit bezoek haalt (Dr. M.L.F. van Berkel, *Wat weten Nederlandse jongeren over de Tweede Wereldoorlog. Een onderzoek naar kennis, kennisbronnen en attitudes van Nederlandse scholieren in het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs*, p.8).

De verschillende musea hebben programma's voor de diverse onderwijsniveaus en geven specifieke aandacht aan leerlingen uit het speciaal onderwijs. Veel scholen die een uitwisseling aangaan met buitenlandse scholen weten bovendien de weg naar de musea op het terrein van de Tweede Wereldoorlog te vinden. Daarmee krijgt dit onderwerp een plek in grens-overstijgende projecten, waarbij een stijgende trend in het aantal aanvragen te constateren is.

Door onze bijzondere functie als beheerders van unieke oorlogscollecties en plekken van herinnering, slagen de oorlogs- en verzetsmusea en herinneringscentra er bovendien in kinderen en jongeren ook op andere wijze bij de thematiek van de Tweede Wereldoorlog te betrekken. Buiten de school - in hun vrije tijd - worden jongeren bereikt doordat zij:

- in familie- of gezinsverband een oorlogsinstelling bezoeken;
- vanuit de buitenschoolse opvang een activiteit van een oorlogsmuseum volgen;
- met sportvereniging, vrijetijdsvereniging of scoutinggroep een programma volgen of actief deelnemen aan herdenkingen;
- vanuit hun religieuze vorming vanuit kerk, synagoge of moskee een programma volgen over de Tweede Wereldoorlog;
- vanuit activiteiten in hun stad of dorp een bezoek brengen aan een oorlogsmuseum in de eigen regio, waardoor de verbinding wordt gelegd met de eigen (leef)omgeving en lokale en regionale verbinding ontstaat;
- als (klein)kind van (groot)ouders een plek bezoeken die betrekking heeft op de eigen familiegeschiedenis uit de Tweede Wereldoorlog of de koloniale periode.

Hierbij worden ook kinderen bereikt die jonger zijn dan de in het onderwijs meest gehanteerde leeftijd van 10+ om zich met de thematiek van de Tweede Wereldoorlog bezig te houden. Bij een buitenschools bezoek worden jongeren bovendien individueel aangesproken en als individuele bezoeker beschouwd en benaderd en niet binnen het collectief van de klas.

Educatie betreft niet alleen kinderen en jongeren, maar zeker ook volwassenen.

Naast het familiebezoek, dat een wezenlijk onderdeel uitmaakt van het bezoek aan de herinneringscentra en musea, ontvangen de instellingen honderdduizenden individuele bezoekers met zeer diverse achtergronden. Publieksonderzoek wijst uit dat het opleidingsniveau van de bezoekers aan oorlogs- en verzetsmusea en herinneringscentra overwegend MBO of lager betreft, terwijl het reguliere kunst- en cultuurbezoek vaak wordt gedaan door bezoekers met een HBO+ opleiding. Ook in dit bereik onderscheidt de SMH zich van andere instellingen en organisaties die gericht zijn op Tweede Wereldoorlog-educatie, maar vaak moeite hebben om hun boodschap buiten het klaslokaal en voor alle bezoekersniveaus te ontsluiten.

Uit onze specifieke maatschappelijke taak komt voort dat naast onderwijs en volwasseneneducatie ook bijzondere bezoekersgroepen warme belangstelling krijgen. SMH-instellingen maken met hun programma's onderdeel uit van inburgeringsprogramma's, bieden bezoek op maat aan mensen voor wie een museumbezoek niet vanzelfsprekend is, geven speciale aandacht aan oorlogsgetroffenen

en hun nabestaanden, alsook aandacht voor specifieke wensen van bijvoorbeeld veteranen.

Bijgaand onderzoek geeft een beeld van de reikwijdte, bereik en ambities van de SMH-instellingen. Een uitdaging ligt daarbij op het vlak van uitwisseling en het breed kenbaar maken van deze projecten en materialen in het veld van Tweede Wereldoorlog-instellingen en daarbuiten.

Het onderzoek vond plaats in het eerste jaar van het project 'KwaliteitsImpuls Educatie' van de SMH, financieel mogelijk gemaakt door het ministerie van VWS. Binnen dit project (2018-2019) werkten de educatieve krachten van de veertien deelnemende instellingen aan uitbreiding van expertise en verdieping van kennis op het gebied van educatie, vrijwilligersbeleid en educatieve tentoonstellingen.

Al gedurende de looptijd van het project is een toename en verdieping van kennisuitwisseling tussen de instellingen te constateren, die ook na 2019 zal worden voortgezet. Verschillende aanzetten hiertoe zijn al in dit onderzoek meegenomen.

Het onderzoek van Inge Brouwer in opdracht van SMH geeft overzicht en inzicht en doet concrete voorstellen om de kennis en kunde van de aangesloten musea ook buiten de SMH breed te delen.

Werkgroep Educatie-Onderwijs van de KwaliteitsImpuls Educatie

INLEIDING

Naar aanleiding van het Benchmarkonderzoek 'Educatie in Beeld' (Platform WO2) is bij SMH de behoefte ontstaan aan een vervolgonderzoek waarin het educatieve aanbod, de methodieken en de doelgroepen van de veertien participanten van de SMH¹ in beeld worden gebracht. Met de uitkomsten van dit onderzoek zijn de SMH-participanten nog beter in staat om elkaars expertise te benutten. Tevens komt naar voren welke inhoudelijke punten van het Referentiekader (Platform WO2) aan bod komen in het bestaande educatieve aanbod. Ook wordt in dit onderzoek in kaart gebracht welke doelgroepen momenteel binnen de SMH worden bereikt en welke doelgroepen in de nabije toekomst middels het nieuwe educatieve aanbod worden bereikt. Het onderzoek is uitgevoerd in de maanden juli-oktober 2018 en aangevuld in oktober 2019.

Er is met name kwalitatief onderzoek uitgevoerd, waarbij medewerkers van de verschillende instellingen diepgaand zijn geïnterviewd aan de hand van een uitgebreide vragenlijst. De antwoorden zijn verwerkt tot deze rapportage, waarin een beschrijving naar voren komt van:

- de doelgroepen die worden bereikt;
- de educatieve doelstellingen die worden nagestreefd;
- in hoeverre de inhoudelijke punten van het Referentiekader naar voren komen;
- vernieuwing van het educatieve aanbod;
- welk type scholen de instellingen bezoeken;
- de wijze van evaluatie;
- het werk 'op de vloer': de rol van museumdocenten en vrijwilligers.

Wat opvalt, is de breedte van het educatieve aanbod. De bijlage, waarin een opsomming van het aanbod is opgenomen, geeft dit in één oogopslag weer. Alle instellingen hebben een uniek karakter en eigen aandachtsgebieden. De verschillen tussen de instellingen worden door onderlinge samenwerking ten positieve benut. Daarnaast is gebleken dat de instellingen vaak met dezelfde vraagstukken en uitdagingen leven. Deze overeenkomsten versterken de genoemde samenwerking. Het is raadzaam tijdens het lezen van deze rapportage het overzicht van het educatieve aanbod (zie bijlage) bij de hand te houden. In de bijlage zijn ook de Associatiespinnen

¹ SMH 40-45 is het samenwerkingsverband van de veertien grote Nederlandse musea en herinneringscentra met focus op de periode 1940-1945. <https://smh40-45.nl/>. Een overzicht van de veertien participanten is op deze site te vinden, alsook op de voorkant van dit rapport.

opgenomen. Deze zijn tijdens de diepte-interviews gemaakt om de doelstellingen van de instellingen in beeld te brengen. De rapportage wordt afgesloten met een conclusie waarin enkele aanbevelingen zijn verwerkt. Het rapport is opgesteld op basis van gesprekken en enquêtes die zijn afgenomen met één medewerker per instelling. Het onderzoek is daardoor een momentopname en het rapport een interpretatie van de onderzoeker².

² Dit onderzoek is uitgevoerd door Inge Brouwer, directeur stichting De Muren hebben Oren, rondleider & museumdocent bij het Joods Cultureel Kwartier, afgestudeerd Erfgoedstudies en Hebreeuwse taal & cultuur aan de Universiteit van Amsterdam.

DOELGROEPEN

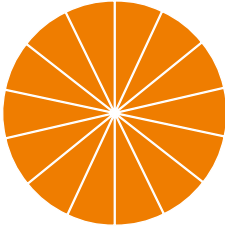
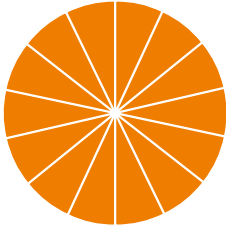
Ter inventarisatie van het huidige en nieuwe educatieve aanbod van de SMH-instellingen zijn diepte-interviews met de veertien instellingen uitgevoerd. Voorafgaand aan deze gesprekken is een aantal doelgroepen gedefinieerd die door de meeste instellingen worden bediend.

Daarbij is ook gevraagd naar de nog niet gedefinieerde doelgroepen, waar wel educatief aanbod voor is ontwikkeld. De reeds gedefinieerde doelgroepen waren:

- primair onderwijs, -voortgezet onderwijs, -mbo, -hbo, -wo, -(jonge) gezinnen;
- Special Guests/ Special Needs, -NT2/Inburgeraars/Vluchtelingen

Primair onderwijs & voortgezet onderwijs:

100% Van de instellingen heeft educatief aanbod voor het primair onderwijs en voortgezet onderwijs. Voor het primair onderwijs en voor het voortgezet onderwijs geldt dat er zowel educatieve programma's als rondleidingen worden aangeboden. Enkele instellingen organiseren ook herdenkingen voor en met leerlingen. De programma's zijn alle gericht op persoonlijke verhalen, kennisoverdracht en zelf onderzoek doen.

Bieden jullie programma's/ rondleidingen aan het primair onderwijs?	Bieden jullie programma's/ rondleidingen aan het voortgezet onderwijs?
14 responses	14 responses
	
Ja 100%	Ja 100%
Nee 0%	Nee 0%

Primair onderwijs

Alle instellingen richten zich op groep 7 en 8, met een enkele uitzondering die ook groep 5/6 ontvangt voor educatieve programma's of rondleidingen. Het primair onderwijs bezoekt de SMH-instellingen veelal als onderdeel van het vaste curriculum, wanneer

in de gehanteerde lesmethode de Tweede Wereldoorlog wordt behandeld. Zeven instellingen geven aan ook herdenkingen voor en/of met basisschoolleerlingen te organiseren. Deze zijn vaak kleinschalig, bijvoorbeeld eenmaal per jaar met één basisschoolklas verbonden aan een specifieke datum die van belang is voor de instelling. Bij sommige instellingen wordt ook de mogelijkheid geboden een klein herdenkingsritueel uit te voeren ter afsluiting en ter reflectie na een rondleiding of programma.

Enkele instellingen bieden naast gedrukte lesmaterialen ook digitaal materiaal, ter voorbereiding op het museumbezoek of als lesmateriaal in de klas. Bij sommige instellingen bestaat de mogelijkheid tot het aanvragen van een gastspreker voor in de klas of in het museum. Het Verzetsmuseum Amsterdam biedt met het Verzetsmuseum Junior een tentoonstelling die educatie in *itself is*; een tentoonstelling die geheel gericht is op de scholieren. De tentoonstelling is een educatieve vorm op zich en kan ook zelfstandig worden bezocht. Dit laatste gebeurt met name door de doelgroep *Jonge gezinnen*.

Voortgezet onderwijs

Het aanbod voor het voortgezet onderwijs is vaak gedifferentieerd naar niveau: vmbo, havo, vwo. Veel instellingen bieden het vmbo hetzelfde als aan groep 8 van het primair onderwijs en voorzien in een apart, ander aanbod voor de havo/vwo-onderbouw en -bovenbouw. Er zijn ook instellingen die voor zowel primair onderwijs als voortgezet onderwijs hetzelfde aanbod hebben, maar de invulling ervan aanpassen aan het niveau van de leerlingen. De expertise van de museumdocent is hierin van groot belang.

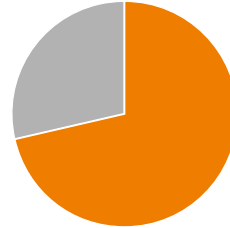
Aan het voortgezet onderwijs worden met name rondleidingen en educatieve programma's geboden. Bij enkele instellingen worden ook, net als bij het primair onderwijs, op kleine schaal herdenkingen georganiseerd. Klassen van het voortgezet onderwijs komen voornamelijk vanuit de vakken Geschiedenis, Mens en Maatschappij, of Maatschappijleer, terwijl er daarnaast een stijgende vraag vanuit Burgerschap valt te constateren.

Alle instellingen ontvangen ook scholieren uit het buitenland, vaak in het kader van uitwisselingsprogramma's. Zij krijgen een Engelstalige of Duitstalige versie van het programma of rondleiding.

MBO

Bieden jullie programma's/rondleidingen aan het mbo?

14 responses

Ja 71,4%

Nee 28,6%

In bovenstaande taartdiagram is te zien dat 71,4% van de instellingen educatief aanbod heeft voor mbo-studenten. Deze krijgen bij de meeste instellingen een rondleiding, met extra aandacht voor het vakgebied waarvoor de mbo-student wordt opgeleid. In 2019 is binnen de KwaliteitsImpuls Educatie van de SMH binnen twee pilotgroepen gewerkt aan de ontwikkeling van materiaal op maat. Door de herinneringscentra Amersfoort, Vught en Westerbork, het Indisch Herinneringscentrum en het Nationaal Holocaust Museum i.o. is dit gedaan in het project 'Plekken met een verhaal'. De tweede pilotgroep: Museum '40-'45NU, Onderduikmuseum Aalten, het Fries Verzetsmuseum en het Museon werken op het moment van publicatie van dit rapport aan de afronding. Ook bij de overige 5 instellingen bestaat de wens om differentiatie aan te brengen. De uit de pilots voortgekomen projecten zijn voor hen een belangrijke leidraad.

De mbo-opleidingen die met name worden ontvangen zijn:

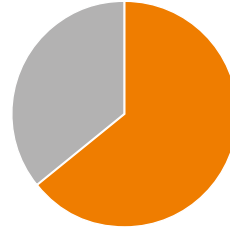
- Vakmanschap en Veiligheid (keuzeverantwoordelijkheid en militaire geschiedenis)
- Uniformberoepen (keuzeverantwoordelijkheid en militaire geschiedenis)
- Zorg & Welzijn (de toekomstige oudere cliënt/patiënt beter begrijpen)
- Onderwijs (onderwijsassistent)
- opleidingsbreed (Burgerschapsvorming)

Het Indisch Herinneringscentrum biedt mbo-studenten al een speciaal voor hen ontwikkeld programma: *serious game 'On the Ground Reporter'*.

HBO

Bieden jullie programma's/rondleidingen aan het hbo?

14 responses

Ja 64,3%

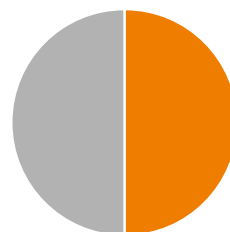
Nee 35,7%

Alle instellingen ontvangen hbo-studenten. Van de veertien instellingen bieden zes een speciaal voor hbo-studenten ontwikkeld programma. Deze zijn met name gericht op studenten van de opleidingen tot primair- en voortgezet onderwijsdocent (pabo en docentenopleidingen geschiedenis, burgerschap of maatschappijleer). De studenten krijgen een inzicht in het aanbod voor primair en voortgezet onderwijs en vervolgens wordt dit op metaniveau met de studenten besproken: hoe geef je les over de thema's uit het referentiekader en welke *do's* en *don'ts* kunnen aan de leerkracht of docent in opleiding worden meegegeven. Tegelijkertijd leren de studenten zelf ook meer over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Kennisoverdracht en didactiek staan in deze programma's centraal.

WO

Bieden jullie programma's/rondleidingen aan het wo?

14 responses

Ja 50%

Nee 50%

Zeven van de veertien instellingen gaven aan dat zij universitaire studenten ontvangen. Tijdens de diepte-interviews kwam naar

voren dat deze studenten een rondleiding op maat krijgen, waarbij de rondleider dieper ingaat op de thematiek die voor de student vanuit zijn studie relevant is.

Herinneringscentrum Kamp Westerbork en het Indisch Herinneringscentrum bieden speciale programma's aan universitaire studenten, waarin met hen over het beladen erfgoed wordt gesproken. De studenten worden uitgedaagd na te denken over bepaalde vraagstukken uit de praktijk en mogelijkerewijs met oplossingen te komen.

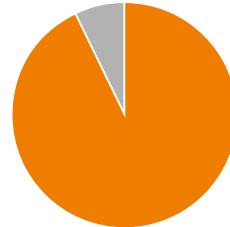
Het Verzetsmuseum Amsterdam biedt studenten in hun kennismakingsweek gratis entree, als onderdeel van de algemene Amsterdamse introductietijd voor studenten. Het doel hiervan is dat studenten hun nieuwe thuisstad beter leren kennen.

Jonge gezinnen

Een belangrijke doelgroep voor de SMH-instellingen is de zelfstandige bezoekersgroep die bestaat uit (groot-)ouder(s) met (klein-)kinderen.

Is er speciale (educatieve) aandacht voor gezinnen met jonge kinderen die het museum bezoeken?

14 responses

Ja 92,9%

Nee 7,1%

Een veelvoorkomende vorm van educatief materiaal voor deze doelgroep is een routewijzer voor de kinderen waarmee zij aan de hand van vragen en opdrachten door de tentoonstelling worden geleid en waarbij de (groot)ouders als begeleiders een actieve rol vervullen.

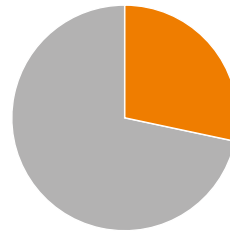
Om onjuiste of onvolledige informatieoverdracht van (groot)ouders op kinderen te voorkomen en handvatten te bieden voor interactie tussen (groot)ouders en kinderen zijn verschillende instellingen bezig met de ontwikkeling van familiematerialen. Zo heeft Herinneringscentrum Kamp Westerbork een speciale kinderroute, gericht op kinderen. Zij vinden hier persoonlijke verhalen, objecten

en luisterfragmenten. (Groot)ouders krijgen extra achtergrondinformatie. Verdere uitwisseling van kennis en ervaring over het aanbod *Jonge gezinnen* tussen de SMH-instellingen kan op dit gebied een positieve en versterkende werking hebben.

NT2/Inburgeraars/Vluchtelingen

Hebben jullie speciaal educatief aanbod voor Inburgeraars/Vluchtelingen?

14 responses

Ja 28,6%

Nee 71,4%

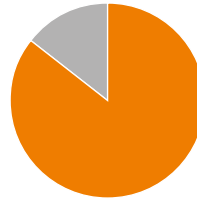
Vier instellingen gaven aan specifieke ervaring te hebben met het ontvangen van vluchtelingen, inburgeraars of NT2 groepen. Zo heeft het Airborne Museum in samenwerking met Vluchtelingenwerk een speciaal programma uitgevoerd waarbij vluchtelingen kennismaakten met de oorlogsgeschiedenis van Nederland, met in het bijzonder de geschiedenis van de regio Arnhem en villa Hartenstein. Een Syrische vluchteling gaf aan dat het hem goed deed te zien dat Nederland na de verwoestende bommen volledig is hersteld. Dit gaf hem hoop voor zijn Syrië. De koppeling van het verleden naar het heden kan krachtig zijn in de ontvangst van deze doelgroep. In het Herinneringscentrum Kamp Westerbork vonden ontmoetingen plaats tussen een overlevende van de Holocaust en deelnemers aan inburgeringstrajecten. In deze ontmoetingen ging het om de vraag hoe je je leven weer opbouwt nadat alles wat voor jou belangrijk is en bepalend voor je identiteit, is weggevaagd. Naar het NT2-doelgroepprogramma van het Verzetsmuseum Amsterdam is op dit moment een geringe vraag.

Special guests/special needs

De open vraag of instellingen ook speciale groepen (met evt. speciale behoeften) ontvangen (en zo ja, welke?), werd als volgt beantwoord:

Bieden jullie programma's/rondleidingen aan 'special guests/ special needs' groepen?

14 responses

Ja 85,7%

Nee 14,3%

Specificaties gaven de volgende doelgroepen aan:

- visueel of auditief beperkten;
- ouderen;
- speciaal onderwijs;
- veteranen;

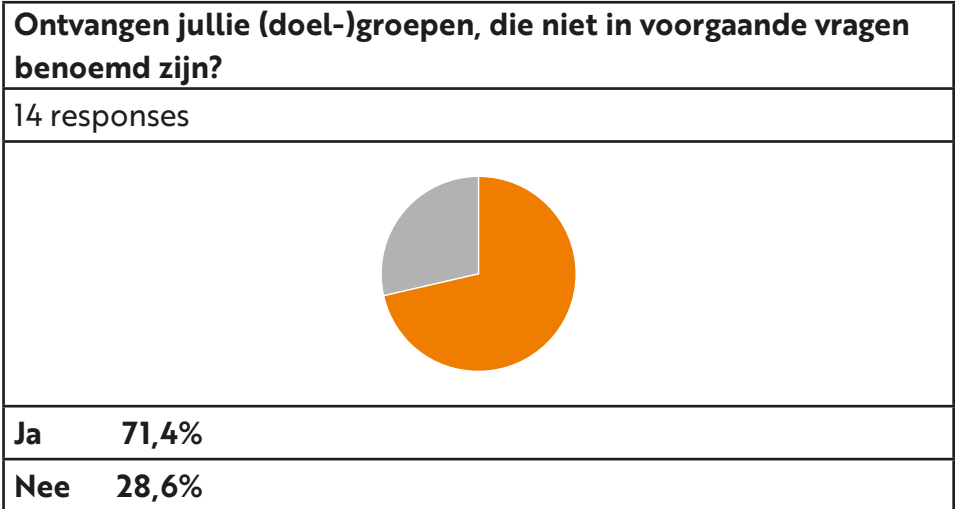
Vijf instellingen bieden speciale rondleidingen aan aan visueel beperkten, waarbij de tast- en reukzin extra worden geprikkeld door de inzet van objecten. Enkele instellingen werken met een doven-tolk bij rondleidingen voor auditief beperkten. Het Verzetsmuseum Amsterdam heeft in 2018 de RAAK Stimuleringsprijs gewonnen voor haar plannen om museum en collectie toegankelijk te maken voor mensen met een visuele beperking. In het museum komt een route langs reliëfafbeeldingen en authentieke voorwerpen die kunnen worden aangeraakt en er komt een speciale audiotour voor mensen met een visuele beperking. Dit project vormt een voorbeeld en inspiratie voor de collega-musea.

Zowel het Airborne Museum als het Verzetsmuseum Amsterdam verzorgen speciale bijeenkomsten voor senioren (respectievelijk in het museum en in lokale verzorgingshuizen), die hierbij hun eigen ervaringen tijdens de oorlogsjaren kunnen delen met anderen. Een bijkomend positief aspect aan deze bijeenkomsten is de sociale interactie die ontstaat tussen de soms eenzame ouderen.

Museum '40-'45NU en Nationaal Monument Kamp Amersfoort hebben speciale programma's of bijeenkomsten voor veteranen en uniformdragers, die vaak worden geleid door afgevaardigden van deze groepen zelf.

Niet-gedefinieerde doelgroepen

In het onderzoek is ook gevraagd of de instellingen doelgroepen ontvangen, die nog niet eerder waren genoemd.

Tien van de veertien instellingen gaven aan ook andere bezoekersgroepen vanuit de educatieve afdeling te bedienen. Genoemd werden bezoeken van:

- bedrijfsuitjes;
- herdenkingstoeristen, *battlefield*-toeristen, 'Bevrijdingsroute';
- senioren (in groepsverband);
- (jonge) veteranen;
- het ministerie van Defensie (Landmacht, Luchtmacht, Marine, Douane);
- nabestaanden;
- recreanten en toeristen;
- verenigingen (sport, sociaal);
- religieuze groepen;
- geüniformeerden (politie, marechaussee);
- eigen community.

Deze bezoekersgroepen vallen voor de instellingen ook onder de dienst Educatie, omdat zij vaak om een (speciale) rondleiding vragen.

Het Indisch Herinneringscentrum geeft aan speciale bijeenkomsten te organiseren op initiatief van de eigen community, gekoppeld aan een thema dat aansluit bij het jaarthema van de Nationale Indiëherdenking of raakvlakken heeft met de gedeelde geschiedenis van Nederland en Indonesië. Ook de herinneringscentra in Vught, Amersfoort en Westerbork hebben naast de aandacht voor de oorlogsperiode, binnen hun activiteiten aandacht voor de ge-

laagde geschiedenissen van hun historische locaties en de betekenis die deze plekken hebben voor communities (Nederlands-Indië, Moluks) en oorlogsgetroffenen (waaronder ook kinderen van collaborateurs).

Bereik

Jaarlijks ontvangen de SMH-instellingen met elkaar meer dan 100.0000 scholieren en tienduizenden gezinnen met kinderen. De leeftijdscategorie 18-30 jarigen bleek voor de meeste instellingen een moeilijk te bereiken doelgroep, zoals dit ook in de museumsector als geheel te constateren valt. Deze categorie valt niet binnen de Onderwijs-doelgroepen en zijn vaak nog geen ouders van de doelgroep *Jonge gezinnen*.

Toch slagen de SMH-instellingen erin veel bezoekers te trekken die geen reguliere museumbezoeker zijn. Qua opleidingsniveau weten de SMH-instellingen bezoekers te bereiken met een mbo- of lagere opleiding, terwijl in de culturele sector in het algemeen met name bezoeker met een hbo- of wo-opleiding worden ontvangen.

DOELSTELLINGEN

Om de gewenste, bereikte en mogelijk gemiste doelgroepen juist te definiëren, is het relevant na te gaan welke doelstellingen de instellingen nastreven. Om deze te achterhalen is tijdens de diepte-interviews gevraagd antwoord te geven op de vragen:

Wat wil je vertellen? En vervolgens: Waarom? En waarom? En waarom?... en zo verder, met als slotvraag: Aan wie is het met name belangrijk deze boodschap(pen) over te brengen?

De antwoorden op deze vragen zijn weergegeven in een Associatiespin die ter plekke werd gemaakt. De Associatiespinnen van de instellingen die toestemming hebben gegeven voor publicatie, zijn in bijlage B te vinden. Het antwoord op de eerste vraag is omcirkeld en de vervolgantwoorden zijn met de pijlen te volgen. Uit de antwoorden bleek direct dat kennisoverdracht niet het eerste en voornaamste doel is van de instellingen. Al associërend kwamen hogere doelstellingen naar voren, die ook onderdeel uitmaken van Burgerschapsvorming. Er zijn sterke drijfveren bij de instellingen om aan de bezoeker mee te geven dat:

- men een verantwoordelijkheid draagt voor de keuzes die hij of zij maakt;
- het eigen handelen van invloed is op maatschappij waarin hij of zij leeft;
- vrijheid niet vanzelfsprekend is;
- er verbanden en overeenkomsten bestaan tussen het verleden (WO2) en het heden;
- dat er multiperspectiviteit ten aanzien van WO2 dient te worden gehanteerd.

Veel instellingen geven aan dat ze een bepaalde mate van bewustwording willen bevorderen. Keuzeverantwoordelijkheid is een belangrijk element in de boodschap van veel instellingen. Op de vraag *'Wat is dan de juiste keuze?'* werd door bijna alle instellingen geantwoord dat dit niet aan hen is om nader in te vullen: juist het zelf nadenken over wat de juiste keuze is, draagt bij aan de gewenste bewustwording. Museum '40-'45NU heeft als enige instelling de wens geuit wel een grotere, actieve rol te spelen in het beantwoorden van deze vraag.

De slotvraag, *'Aan wie wil je deze boodschap vooral meegeven?'*, werd over het algemeen beantwoord met: *'aan iedereen'*, *'aan de*

jeugd', 'aan mensen met weinig kennis over dit onderwerp' en 'aan mensen uit de buurt (omgevingseducatie)'. Opvallende antwoorden werden gegeven door NM Kamp Amersfoort en Museum '40-'45NU, die respectievelijk antwoordden: 'aan alle stemgerechtigden' en 'aan alle toekomstige veteranen'.

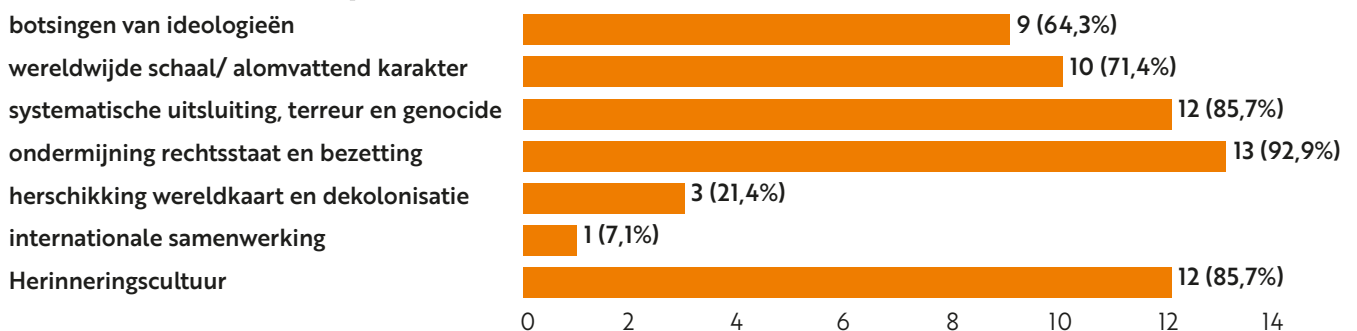
De associatiespinnen werden opgesteld tijdens een kwalitatief diepte-interview met (educatieve) medewerkers van de instellingen, op basis van hun eigen achtergrond en ervaring. Museale educatie is mensenwerk: de doelstellingen en het bijbehorende educatieve materiaal worden door de medewerkers ontwikkeld en nagestreefd, op basis van hun eigen inzichten. Het is aan te raden te investeren in deze - en de toekomstige - medewerkers. Zij maken het verschil.

REFERENTIEKADER

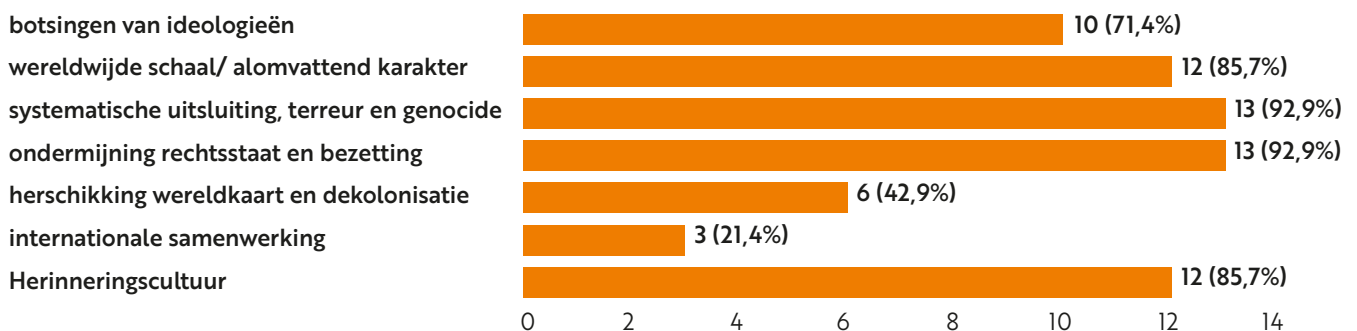
De veertien SMH-instellingen hebben alle eigen focuspunten. De ontstaansredenen van de instellingen ligt vaak in de verbanden met een historische locatie of met een groep van oorlogsgetroffenen. Dit kan een militaire slag zijn die in de directe nabijheid van het museum is gevoerd. Bij andere instellingen is de Jodenvervolging het belangrijkste aandachtspunt, met vaak de plek als authentieke locatie. Of de koloniale geschiedenis speelt de voorname rol in het narratief. Iedere instelling heeft zijn eigen zwaartepunt en deze zijn alle een onderdeel van de nationale geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog.

Het Platform WO2 heeft een Referentiekader opgesteld, waarin een aantal van de kenmerkende elementen van de Tweede Wereldoorlog wordt genoemd die volgens het Platform WO2 een plaats verdienen in een zorgvuldige weergave van de Tweede Wereldoorlog. In dit onderzoek is nagegaan of en hoe het Referentiekader terug te vinden is in het bestaande en het in ontwikkeling zijnde educatieve aanbod van de veertien SMH-participanten. Per doelgroep is gevraagd welke van de zeven punten uit het Referentiekader worden behandeld in de educatieve programma's, rondleidingen/herdenkingen. Voor het huidige bestaande educatieve aanbod geldt:

Primair onderwijs

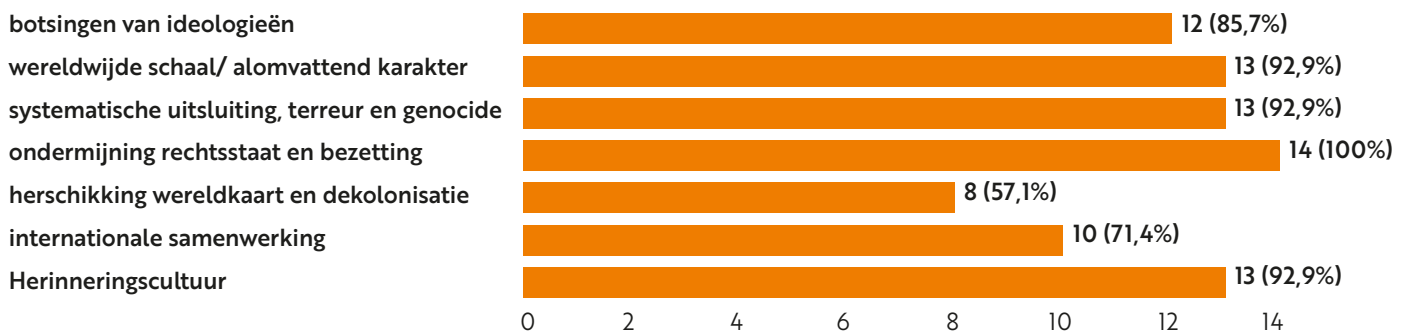
Voortgezet onderwijs

Veruit de meeste punten uit het Referentiekader worden door de meeste instellingen behandeld in het educatieve aanbod, maar de punten *Herschikking wereldkaart en dekolonisatie* en *Internationale samenwerking* worden in het bestaande aanbod weinig tot niet behandeld. In het aanbod voor het primair onderwijs wordt het eerstgenoemde punt door drie instellingen behandeld, het tweede punt door één. Voor het aanbod voor het voortgezet onderwijs geldt op deze punten een verdubbeling of verdrievoudiging, maar het zijn nog altijd de minst behandelde thema's. De instellingen die specifiek educatief aanbod hebben voor de overige doelgroepen, gaven aan dezelfde punten uit het Referentiekader wel of niet te behandelen.

Het is interessant om tegen dit licht te bekijken in hoeverre het Referentiekader een rol speelt in de huidige ontwikkeling van nieuw educatief materiaal:

Nieuw educatief aanbod (in ontwikkeling- bij alle veertien SMH-participanten)

Opvallend is de grote verschuiving in de punten *Herschikking wereldkaart en dekolonisatie* en *Internationale samenwerking*. Deze punten worden door respectievelijk acht en tien instellingen benoemd als onderwerpen die in het nieuwe educatieve aanbod behandeld zullen worden. Tijdens de diepte-interviews is echter wel door bepaalde ondervraagden aangegeven dat zij nog moeten onderzoeken op welke wijze zij dit kunnen of zullen doorvoeren. Uitwisseling van kennis en ervaring tussen de SMH-instellingen onderling heeft een positieve en versterkende werking op dit proces.

Een bijzonder groot aantal instellingen is momenteel bezig met een vernieuwing of herinrichting van de tentoonstelling en het bijbehorende educatieve aanbod. Met name voor het mbo, maar ook voor het vmbo zal nieuw educatief materiaal worden ontwikkeld. Voor het primair en het voortgezet onderwijs zal vernieuwd aanbod ontstaan op basis van de nieuwe tentoonstelling.

Overige thema's

In aansluiting op deze vragen is onderzocht welke thema's de instellingen behandelen, die niet terug te vinden zijn in het Referentiekader, maar die hier wel in thuis horen. Dertien van de veertien instellingen hadden op deze vraag een concreet antwoord. Wat vooral naar voren kwam, is dat instellingen zich met name richten op het lokale of regionale en *eigen* verhaal. Zo vertelt het Fries Verzetsmuseum hoofdzakelijk Friese persoonlijke verhalen vanuit het perspectief 'Ik, Friesland en de Wereld' en het Bevrijdingsmuseum Zeeland richt zich specifiek op de Zeeuwse regionale geschiedenis. Het Joods Cultureel Kwartier legt de focus op de joodse context (geschiedenis, cultuur, religie) en zij wil de bezoeker meegeven wat en wie joods is. De authentieke plek als locatie speelt voor HC Kamp Westerbork, NM Kamp Amersfoort, het Nationaal Onderduikmuseum, het Joods Cultureel Kwartier en NM Kamp Vught een belangrijke rol in het narratief. In het kader van omgevingseducatie wordt voor leerlingen de verbinding gelegd tussen de locatie die bezocht wordt, en gebeurtenissen die plaatsvonden in de eigen straat, het dorp of de stad waar de leerling nu woont. Ook multiperspectiviteit werd door HC Kamp Westerbork, het Indisch Herinneringscentrum, het Bevrijdingsmuseum '44-'45 en het Nationaal Onderduikmuseum genoemd als aandachtspunt. Deze laatstgenoemde instelling hecht waarde aan het in beeld brengen van de persoonlijke, niet-vijandige interactie die met name in hun regio dichtbij de Duitse grens heeft plaatsgevonden tussen Nederlandse burgers en de Duitse bevolking en soldaten. Het Museon geeft aan vooral vanuit het perspectief van kinderen in oorlogstijd verhalen over te brengen aan de jeugd. Het Airborne Museum mist in het huidige Referentiekader aandacht voor de persoonlijke ervaringen van soldaten binnen het oorlogsthema dat daar juist sterk naar voren komt. Museum '40-'45NU zegt zich sterk te richten op de vergelijking tussen de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en huidige conflicte en/oorlogen in de wereld. Zij geven aan een politieke boodschap uit te dragen en hebben de wens deze in de toekomst actiever te verbinden aan het educatieve materiaal dat zij bieden. Het Indisch Herinneringscentrum legt de nadruk op de Tweede Wereldoorlog in voormalig Nederlands-Indië en de daaropvolgende dekolonisatie. Ook verbinden zij deze geschiedenis met het koloniale erfgoed en de erfenis hiervan in de huidige omgeving en samenleving.

Later in het onderzoek is tijdens de diepte-interviews gevraagd wat de instellingen uniek maakt ten opzichte van de overige SMH-participanten. De antwoorden op deze vraag kwamen veelal overeen met de antwoorden op de vraag welke thema's niet in het Referentiekader terug te vinden zijn, maar wel door hen worden behandeld. De verschillende instellingen behandelen stukjes van een puzzel, die tezamen een breder beeld van de nationale geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog vormen.

Het is daarom zeer nuttig dat SMH op structurele basis de instellingen bij elkaar brengt, opdat hierover onderling kennis wordt uitgewisseld en meer gebruik kan worden gemaakt van elkaars expertise en ervaring. In de bijlage is een overzicht te vinden van het educatieve aanbod van alle SMH-instellingen, ingedeeld naar doelgroep.

SCHOOLBEZOEK

Regionaal bereik

Alle SMH-instellingen hebben een educatief aanbod voor het primair en voortgezet onderwijs. Wat duidelijk naar voren komt in dit onderzoek, is dat de schoolbezoeken voornamelijk vanuit de regio komen. Voor de school spelen – naast de inhoudelijke kracht van de te bezoeken instellingen – praktische zaken als bereikbaarheid, (kosten van) busvervoer, reistijd, aantal beschikbare begeleiders en de inzetbaarheid van ouders als begeleider.

Zoals eerder beschreven, richten veel instellingen zich op het *eigen* verhaal met aandacht voor omgevingseducatie. De meeste instellingen richten zich binnen het educatief aanbod voor het primair onderwijs met name op de eigen regio, omdat dit aansluit bij de lesmethodes, leeftijd, inlevingsvermogen en leefwereld van de kinderen. Dit is zowel aanbod- als vraaggericht. Ook voor het voortgezet onderwijs geldt dat er achter de keuze voor persoonlijke verhalen uit de eigen omgeving een didactisch fundament steekt. Het Bevrijdingsmuseum Zeeland meldt dat het museumbezoek voor docenten een relevantie toevoeging is aan de geschiedenisboeken, waarin enkel de nationale oorlogsgeschiedenis terug te vinden is. Een bezoek aan het museum brengt daarom de lokale geschiedenis dichterbij.

Bereik buiten de regio

Het voortgezet onderwijs is langer onderweg naar een museum dan het primair onderwijs; het voortgezet onderwijs bezoekt ook buiten de eigen regio een SMH-instelling, vaak in combinatie met een bezoek aan een andere niet-gerelateerde (culturele) instelling of een schoolkamp in de buurt. Nationaal bereik bestaat daarnaast via het digitale lesaanbod dat verschillende instellingen bieden. Sommige instellingen trekken eropuit om scholen te bezoeken, naast hun reguliere educatieve aanbod: het 'Verzetsmuseum Junior op Wielen' rijdt langs scholen door heel het land. Het Indisch Herinneringscentrum werkte tot voor kort ook met een rondreizende bus, de 'Wereld Express'. NM Kamp Amersfoort en het Joods Cultureel Kwartier bieden programma's waarin museumdocenten naar de scholen toegaan, maar deze worden bij beide instellingen tot nu toe weinig geboekt. Om bezoek van buiten de regio te bevorderen, is het van groot belang een vergoeding of financiële bijdrage aan de scholen te bieden voor (bus-)vervoer.

Terugkerende en nieuwe scholen

Uit het onderzoek is naar voren gekomen dat gemiddeld 70% van de schoolbezoeken bestaat uit terugkerende scholen. Daarnaast bleek dat de instellingen zeer drukbezocht zijn, met name in de voorjaarsmaanden en dat de meeste musea in deze periode volgeboekt zijn. In het onderzoek is gevraagd met welke leerdoelen de scholen de musea bezoeken. Deze komen veelal overeen met de doelstellingen van de instellingen zelf. De scholen die *niet* bereikt worden en die deze musea *niet* bezoeken, blijven hiermee een *blind spot*. De vraag waarom bepaalde scholen er niet voor kiezen deze musea te bezoeken, zou een aandachtspunt zijn voor verder onderzoek. Uit onderzoek in Duitsland blijkt dat motivatie vanuit de docent wezenlijk is en dat een bezoek met een verplicht karakter geen inhoudelijke blijvende meerwaarde heeft.

Veel SMH-instellingen zijn momenteel aan het verbouwen of vernieuwen. Zij geven aan hierna meer scholen te kunnen ontvangen.

WIJZE VAN EVALUATIE

In het eerdere Benchmarkonderzoek 'Educatie in Beeld' (Platform WO2) werd gevraagd op welke wijze de instellingen meten of hun leerdoelen worden behaald (vraag 10). De meeste SMH-instellingen krijgen mondelinge feedback van docenten en leerlingen.

Enkele jaren geleden werd door de door het Ministerie van VWS geïnitieerde onderzoeksrapport 'Raak de juiste snaar' gezocht naar een methode om het blijvend leereffect van een bezoek van een dagdeel aan een oorlogsmuseum te meten. Hieruit is geen werkbare bevragingmethode voortgekomen. De meeste musea werken dan ook met eigen methodes van publieksonderzoek.

In dit onderzoek is aan de geïnterviewden gevraagd: 'Wat zou de meest ideale vorm van evaluatie van het educatieve aanbod zijn? De meeste instellingen zouden een kwalitatief (eventueel kleinschalig) onderzoek willen (laten) uitvoeren, waarin vooral wordt gemeten wat het effect van het museumbezoek is op de leerlingen. Dit onderzoek zou idealiter bestaan uit diepgaande gesprekken met docenten en leerlingen, voorafgaand aan en na afloop van het museumbezoek en nogmaals een jaar later. Een dergelijk breed uitgezet onderzoek is voor de instellingen echter zo goed als onmogelijk om uit te voeren; dit vergt veel tijd en inzet. Gezien de grote bereidwilligheid en wens om aan een dergelijk onderzoek mee te werken, verdient het de aanbeveling dat een SMH-breed kwalitatief onderzoek onder scholieren en docenten wordt uitgevoerd. De uitdaging daarbij ligt in het ontwikkelen van een gedegen methode waarin een effectmeting mogelijk is. Dit moet met enige realiteitszin bekeken worden. De vraag die rijst is: 'In hoeverre wordt met een bezoek van 1-4 uur een grootschalige en blijvende wijziging in kennis, attitude en empathie bereikt?'

OP DE VLOER

Met de bereikte doelgroepen en doelstellingen van de instellingen in beeld is er nog een factor die een rol speelt in de mate waarin de doelstellingen worden behaald.

De afdelingen Educatie van de instellingen hebben duidelijk een visie voor ogen. De daadwerkelijke uitvoering van de programma's en rondleidingen gebeurt op de vloer in het museum onder leiding van betaalde of vrijwillige rondleiders en museumdocenten.

De mate van training van de vrijwillige en betaalde rondleiders en museumdocenten varieert. Enkele (kleinere) instellingen gaven aan dat zij het als een uitdaging ervaren om voldoende aansturing te bieden en controle uit te voeren. Het zijn de grotere instellingen die werken met betaalde krachten en de mogelijkheid hebben meer-malige trainingen en bijeenkomsten te bieden aan hun rondleiders en museumdocenten.

Zoals eerder gezegd, is museale educatie mensenwerk. Dat geldt niet alleen voor de medewerkers van de afdeling Educatie van het museum, dat geldt zeer zeker ook voor de rondleiders en museumdocenten op de vloer. Het is nodig continu te investeren in deze mensen, hun training en de begeleiding. Feedback en aansturing vanuit de afdeling Educatie is van groot belang. Waar kleinere instellingen duidelijk een hulpvraag hadden op het gebied van omgang met de (vaak vrijwillige) rondleiders en museumdocenten, hebben de grotere instellingen hierin juist veel ervaring opgedaan en inzicht verkregen.

Daarom is binnen de KwaliteitsImpuls Educatie van SMH gewerkt aan een praktische handleiding voor het werken met vrijwilligers, die is opgesteld op basis van ervaringen van de verschillende instellingen. Dit is een zeer positief resultaat van de versterkende samenwerking tussen de verschillende SMH-instellingen en is ook buiten de kern van veertien instellingen beschikbaar.

CONCLUSIE

In dit onderzoek is het educatieve aanbod van de veertien SMH-instellingen in kaart gebracht, met de bijbehorende doelstellingen. Uit de diepte-interviews die zijn afgenomen met medewerkers van deze instellingen zijn enkele relevante verschillen en overeenkomsten naar voren gekomen, die leidden tot een aantal aanbevelingen. Deze zijn in de rapportage bewerkt en worden hieronder in het kort benoemd.

Uit het onderzoek kwam naar voren dat bij de start van de KwaliteitsImpuls Educatie niet alle ondervraagden goed op de hoogte waren van het educatieve aanbod van de collega-SMH-instellingen. Het is positief dat er binnen de KwaliteitsImpuls onderling meer kennis is gedeeld over elkaars educatieve aanbod en didactische en inhoudelijke afwegingen.

Iedere SMH-instelling heeft een uniek karakter. In SMH-verband vormen de instellingen een heterogene groep. De geschiedenis die zij bespreken heeft vaak een specifiek karakter, betreffende de authentieke plek of de eigen gemeenschap. De verhalen van de SMH-instellingen tezamen vormen een breder beeld van de nationale geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Echter, in de praktijk blijkt dat dit brede aanbod niet voor iedereen bereikbaar is, omdat het (bus)vervoer voor scholen een grote drempel vormt om een museum buiten de eigen regio te bezoeken.

Het is aan te bevelen dat er naast de inhoudelijke nationale samenwerking ook oog ontstaat voor deze praktische aspecten, omdat een oplossing kan leiden tot een breder aanbod voor alle doelgroepen. Een aantal instellingen gaf aan met bepaalde vraagstukken te worstelen, waarvoor andere instellingen oplossingen kunnen aanragen. Samenwerking en uitwisseling van ervaringen en werkwijzen kan hieraan een positieve bijdrage leveren. Binnen de KwaliteitsImpuls Educatie zijn hierin grote en wezenlijke stappen gezet. Openheid over deze vraagstukken enerzijds en bereidwilligheid elkaar te helpen anderzijds, zijn hierin van belang. Drie vraagstukken die duidelijk naar voren kwamen, waren:

“Hoe kunnen wij de twee punten ‘Herschikking Wereldkaart en dekolonisatie’ en ‘Internationale samenwerking’ uit het Referentiekader op de juiste wijze binnen ons nieuwe educatieve aanbod behandelen?”, “Wat zijn mogelijke manieren om de doelgroep ‘Jonge gezinnen’ beter te bedienen?” en “Hoe sturen wij de (vrijwillige) rondleiders en museumdocenten goed aan?”

Tijdens de diepte-interviews spraken alle medewerkers bijzonder open over de vraagstukken en uitdagingen waar zij tegenaan lopen. Deze openheid van de SMH-instellingen, tijdens de diepte-interviews, maar ook in het onderlinge overleg, is van groot belang om de kwaliteit hoog te houden.

De meeste instellingen hebben de wens een kwalitatieve effectmeting te laten uitvoeren, om te (laten) onderzoeken in hoeverre de doelstellingen daadwerkelijk worden behaald. Een dergelijk onderzoek blijkt per instelling moeilijk haalbaar te zijn wat betreft de financiën en de capaciteit van de instelling. Het is interessant na te gaan of een dergelijke effectmeting in SMH verband wel haalbaar is. Museale educatie is mensenwerk: de doelstellingen en het bijbehorende educatieve materiaal worden door de educatieve medewerkers ontwikkeld, op basis van hun eigen inzichten en (opleidings-) achtergrond. Het is daarom goed te investeren in deze - en de toekomstige - medewerkers. Hetzelfde geldt voor de (vrijwillige of betaalde) museumdocenten en rondleiders op de vloer. Of en hoe de doelstellingen van de instellingen worden behaald, is mede afhankelijk van de mate waarin de doelstellingen van de instelling doorsijpelen tot aan de museumdocenten en rondleiders. Zij zijn de sleutelfiguren die in direct contact staan met de publieksdoelgroepen. Het is van belang te investeren in training en begeleiding van deze groep museummedewerkers. De grotere instellingen hebben hiertoe meer capaciteit dan de kleinere. De uitwisseling tussen de SMH-instellingen onderling in kennis en ervaringen over dit onderwerp is van grote waarde.

Dit onderzoek heeft de doelgroepen en de doelstellingen van de SMH-instellingen in kaart gebracht en heeft het eerste licht geworpen op de beweegredenen van (met name) scholen om deze instellingen te bezoeken. Een vervolgonderzoek waarin deze beweegredenen nader worden onderzocht, is aan te raden. Met deze informatie kunnen de SMH-instellingen zorgdragen voor een goede aansluiting op de leerdoelen van hun doelgroepen. Het is daarbij ook interessant te onderzoeken waarom bepaalde scholen er juist *niet* voor kiezen een museum te bezoeken.

BIJLAGE A: OVERZICHT VAN HET EDUCATIEVE AANBOD BINNEN DE SMH

Primair onderwijs (po)

INSTELLING	AANBOD (primair onderwijs)	WERKVORM
Fries Verzetsmuseum	Ontmoetingen	rondleiding + zelfstandig onderzoek opdrachtvellen over 8 personages of 8 thema's gericht op de Friese persoonlijke verhalen
Airborne Museum	Koffers vol verhalen	zelfstandig onderzoek aan de hand van objecten, eventueel met ontmoeting ooggetuige gericht op de Slag om Arnhem
	Bezoek Begraafplaats	over Slag om Arnhem
	Ooggetuige in museum of in de klas	over Slag om Arnhem
	Veteraan in de klas	i.s.m. Veteraneninstituut
Oorlogsmuseum Overloon	Nederland in de Tweede Wereldoorlog	rondleiding door de tentoonstelling
	Militaire hal	rondleiding of speurtocht
	Aula	Veteranenvertelling
Verzetsmuseum Amsterdam	Verzetsmuseum Junior	Speurboekje
	Verzetsmuseum Junior op wielen	rondreizende bus door Nederland speurboekje
	Buurtwandeling	introfilm + wandeling langs authentieke plekken (WO2) in de buurt
HC Kamp Westerbork	4 Programma's, bestaande uit combinatie van:	educatieve inleiding persoonlijk verhaal familie eigen omgeving; filmportret overlevende; bezoek tentoonstelling met routeboekje; rondleiding over kampterrein fotografie workshop kampterrein.
	Dagboek van Simon Platen en Verhalen	digitaal educatief materiaal voor in de klas
	Platen en Verhalen	Verhalen van kinderen in kamp Westerbork, op 3 differentiatieniveaus
	Herdenkingen	4 mei herdenking herdenking eerste transport, Sinti en Roma; eigen herdenkingen vanuit scholen, speciaal op maat
	Junior rondleiding	peergroep-rondleiding door leerlingen van groep 8

INSTELLING	AANBOD (primair onderwijs)	WERKVORM
NM Kamp Vught	Kamp Vught in de Klas	lespakket (in de klas) + rondleiding: 1 klas uit Tilburg tijdens de WO2 staat centraal
	Museumles De Zakdoek	zelf onderzoek doen + creatieve verwerking
	Kinderherdenking	herdenking Kindertransporten (ism 1 regionale basisschool)
NM Kamp Amersfoort	Bezoekerscentrum en Kampterrein	Introfilm; algemene rondleiding; gesprekken, stellingen, creatieve verwerking.
	Herdenken en (niet) vergeten Kind in de oorlog	digitaal educatief materiaal voor in de klas, incl. creatieve les voor in de klas
	Herdenkingen	Adopteer een Monument: twee basisscholen: herdenking en onderhoud terrein
	Waar is mijn vader? Kofferproject Gids in de klas Kinderen van toen	lessen voor in de klas ter voorbereiding van een bezoek aan NM Kamp Vught (rondleiding)
Bevrijdingsmuseum Zeeland	Rondleiding	introfilm en vervolgens langs verhalen en objecten, gericht op de Zeeuwse WO2-geschiedenis
Nationaal Onderduikmuseum	De (kleine) zoektocht Ja?! Nee?! Misschien?!	speurtocht door museum; voorbeelden van dilemma's, koppeling met heden
Indisch Herinneringscentrum	Squla: missie Nederlands-Indië	digitale quiz, oefenstof geschiedenis Nederlands-Indië (thuis/klas)
	Jeugdboeken	met lesbrieven: lezen, gesprek, creatieve werkvorm
Museum40-45NU	Experience	intro van alle programma's: film over bombardement op Rotterdam
	Programma's: Bouwplaats Verhalen Vertellen	zelf uitvoeren met tablet: MC vragen over discriminatie, democratie, uitsluiting; zelf onderzoek doen en film maken over voorwerp uit de WO2-tentoonstelling
	Herdenking	1 basisschool herdenkt op heel 14 mei het bombardement op Rotterdam
Nationaal Bevrijdingsmuseum '44-'45	Tentoonstellingsruimte	Introfilm, speurtocht met boekje rondleiding, afsluiting bij Vrijheidsboom;
	Herdenking	4 mei Stille tocht naar Canadese begraafplaats ism 1 basisschool
Museon	Kind in Oorlog	35 persoonlijke verhalen van kinderen staan centraal. Iedere leerling onderzoekt 1 verhaal. Eventueel reflectie na afloop in museumles.
	Herdenking	1x per jaar: 1 school 2 klassen bij Kindermonument in museum
Joods Cultureel Kwartier	Redding uit de Crèche	Hollandsche Schouwburg en NHM: zelf onderzoek doen naar 1 persoonlijk verhaal over de redding uit de crèche, incl. film, samenwerken, presenteren
	In Memoriam	Hollandsche Schouwburg en NHM: creatieve werkvorm, zelf onderzoek doen, bouwen, samenwerken, presenteren, verwerken.
	Thuis bij de familie Hollander	Kindermuseum: spelenderwijs ontdekken wie of wat is joods, WO2 vormt hierbinnen een onderdeel.
	Kinderherdenking	Hollandsche Schouwburg: 2 groepen 8 van een joodse en een openbare school maken samen hun eigen herdenking (niet-boekbaar).

Voortgezet onderwijs (vo)

INSTELLING	AANBOD (voortgezet onderwijs)	WERKVORM
Fries Verzetsmuseum	Ontmoetingen	onderbouw vmbo/havo: zie po
	Verhaal dat je raakt	3 vmbo/3 havo/ 3 vwo: opdrachten, geleid door museumdocent gericht op de Friese persoonlijke verhalen
	Eigen onderzoek	bovenbouw havo/vwo: eigen, open onderzoek naar voorwerpen
	Tentoonstelling	rondleiding voor alle niveaus
Airborne Museum	Koffers vol verhalen	onderbouw vo: zie po
	Vriendschapsarmband	3 havo/vwo: kennismaken van Slag om Arnhem: intro, zelfstandig bronnenonderzoek afsluiting
	Bezoek Begraafplaats	Over Slag om Arnhem
	Ooggetuige in museum of in de klas	Over Slag om Arnhem
	Veteraan in de klas	i.s.m. Veteraneninstituut
Oorlogsmuseum Overloon	Nederland in de Tweede Wereldoorlog	rondleiding door de tentoonstelling
	Militaire hal	rondleiding en/of speurtocht
	Aula	Veteranenvertelling
Verzetsmuseum Amsterdam	Verzetsmuseum Junior	vmbo/mavo: speurboekje
	Verzetsmuseum Junior op wielen	vmbo/mavo: rondreizende bus door Nederland, speurboekje
	Vaste tentoonstelling	vmbo/mavo: onderzoeksopdracht A of rondleiding havo/vwo: onderzoeksopdracht B of rondleiding
	Buurtwandeling	alle niveaus: introfilm + wandeling langs authentieke plekken (WO2) in de buurt
HC Kamp Westerbork	4 Programma's, bestaande uit combinatie van:	educatieve inleiding met film; bezoek tentoonstelling met routeboekje; rondleiding over kampterrein; filmvoorstelling in museum; altijd afsluiting film overlevende altijd kennismaking met joodse familie uit eigen stad.
	De Trein	vmbo: inleiding met daarin joodse familie uit de stad van de leerlingen film: fictief verhaal over jonge mensen in Westerbork, visualisatie van het kamp. Tentoonstelling met Kijkwijzer met vragen over de film. via app ooggetuigenfragmenten
	Themarondleidingen	gelaagde geschiedenis kamp Westerbork
	Junior rondleiding	Peergroup-rondleiding door leerlingen
NM Kamp Vught	Kamp Vught in de Klas	2e en 3e klas vo lespakket (in de klas) + rondleiding Zie po
	Museumles 'Als muren konden spreken'	vmbo tl/havo/vwo: zelf onderzoek doen gelaagde geschiedenis kamp adhv vier persoonlijke verhalen

INSTELLING	AANBOD (voortgezet onderwijs)	WERKVORM
NM Kamp Amersfoort	Bezoekerscentrum en Kampterrein	Introfilm algemene rondleiding gesprekken, stellingen, creatieve verwerking
	Herdenken en (niet) vergeten	digitaal educatief materiaal voor in de klas, incl. creatieve les voor in de klas
	Oorlogsbron van de maand	maandelijks bijzondere bron opengesteld voor vo
	Kofferproject Bertus Waar is mijn vader? Kinderen van toen Tweede Wereldoorlog dichterbij	lessen voor in de klas ter voorbereiding van een bezoek aan NM Kamp Vught (rondleiding)
Bevrijdingsmuseum Zeeland	Rondleiding	introfilm en vervolgens langs verhalen en objecten, gericht op de Zeeuwse WO2-geschiedenis
Nationaal Onderduikmuseum	9 verschillende programma's	inleiding, rondleiding met werkboekje, evaluatie
Indisch Herinneringscentrum	Thuis is ver weg	kijkwijzer en filmclips: verdiepen in geschiedenis Nederlands-Indië
	Terugkeer	educatieve strip met educatief katern, verschillende niveaus en werkvormen
	Koloniale Sporen in mijn Buurt	ontmoetingsprogramma met ooggetuigen: onderzoek doen, interviewtraining, speech coaching
Museum40-45NU	Experience	zie po
	Programma's: Onder Spanning	dilemmaspel koppeling verleden- heden
	Bouwplaats	brugklas: zie po
	Verhalen Vertellen	alle niveaus: zie po
Nationaal Bevrijdingsmuseum '44-'45	Tentoonstellingsruimte	toegespitst op niveau: introfilm, speurtocht met boekje, rondleiding reflectie, afsluiting bij Vrijheidsboom
Museon	Kind in de oorlog	vmbo: zie po
Joods Cultureel Kwartier	In Memoriam	zie po
	Gedwongen Vertrek	Hollandsche Schouwburg - NHM: introrondleiding, persoonlijk verhaal, zelf onderzoek doen, reflectie
	Joods?! / Esnoga Quest	Joods Historisch Museum/ Portugese Synagoge: WO2 komt als onderdeel ook aan bod, zelf onderzoek doen en presenteren
	Talkshow in de Klas	op scholen: 2 joodse museumdocenten gaan in gesprek met leerlingen. Zij maken met de klas een 'talkshow' over vooroordelen.
		WO2 komt vaak ook aan bod.
Brievenproject	school + Hollandsche Schouwburg (niet-boekbaar); jongeren schrijven brieven met joodse WO2-overlevenden en ontmoeten elkaar in de HS.	

In onderstaand overzicht wordt alleen het **speciaal-op-mbo-gerichte aanbod** getoond. Alle instellingen bieden standaardrondleidingen of het vo-aanbod aan mbo's.

INSTELLING	AANBOD (mbo)	WERKVORM
Fries Verzetsmuseum	In ontwikkeling	-
Airborne Museum	In ontwikkeling	-
Oorlogsmuseum Overloon	In ontwikkeling	-
Verzetsmuseum Amsterdam	-	-
HC Kamp Westerbork	Plekken met een verhaal	Gericht op vakgebied studenten
NM Kamp Vught	Plekken met een verhaal	Dilemma's in persoonlijke verhalen
NM Kamp Amersfoort	Plekken met een verhaal	Duidelijke verbinding heden-verleden
Bevrijdingsmuseum Zeeland	Speciale rondleiding	mbo uniformberoepen, rondleiding gericht op militaire geschiedenis
Nationaal Onderduikmuseum	In ontwikkeling	-
Indisch Herinneringscentrum	Plekken met een verhaal	Identiteit centraal
	On the Ground Reporter	serious game: mediavaardigheden, trainen, kennis opdoen relatie Nederlands-Indië adhv eigen familiegeschiedenis onderzoeken
Museum40-45NU	In ontwikkeling: Onder Spanning	Dilemmaspel: koppeling verleden- heden met nieuwe dilemma's ten opzichte van vo-aanbod
Nationaal Bevrijdingsmuseum '44-'45	Speciaal programma	I.s.m. Orientalis speciaal programma voor Duitse mbo-opleiding staalfabriek Krupp (bewustwording)
Museon	In ontwikkeling	-
Joods Cultureel Kwartier	Plekken met een verhaal	De kracht van de verbeelding van de historische plek

In onderstaand overzicht wordt alleen het **speciaal-op-hbo-gerichte aanbod** getoond. Alle instellingen bieden standaardrondleidingen en/of het po-/vo-aanbod HBO's.

INSTELLING	AANBOD (hbo)	WERKVORM
Fries Verzetsmuseum	pabo en docentenopleiding (geschiedenis)	po-/vo-programma met bespreking didactiek, i.s.m. het Fries Museum
Airborne Museum	-	-
Oorlogsmuseum Overloon	-	-
Verzetsmuseum Amsterdam	pabo en docentenopleidingen (geschiedenis)	kennisoverdracht en didactiek: hoe breng je dit over op kinderen? uitleg inrichting tentoonstelling
HC Kamp Westerbork	educatieve reizen pabo	reis naar Bergen-Belsen, met overlevenden, docenten, gesprekken over didactiek
	Programma voor pabo en docentenopleidingen	uitgebreid programma over hoe HC Westerbork vertelt over de WO2; kennisoverdracht en didactiek
	Westerborklab	Honours-studenten geven zich op voor Braincamp; zij denken na over een vraagstuk m.b.t. de gelaagde geschiedenis van erfgoed en tegenstellende wensen en belangen. Inzet van hun oplossingen.
NM Kamp Vught	pabo en docentenopleiding (geschiedenis)	po-/vo-programma met bespreking didactiek, incl kennisoverdracht
NM Kamp Amersfoort	-	-
Bevrijdingsmuseum Zeeland	-	-
Nationaal Onderduikmuseum	-	-
Indisch Herinneringscentrum	docentenopleiding (geschiedenis)	educatief programma, gesprek of tour didactiek en multiperspectiviteit
	Reinwardt-academie vraaggerichte programma's	kennismaking organisatiepraktijk: oa over beladen erfgoed, herinneren en herdenken
Museum 40-45NU	Onder Spanning	dilemmaspel koppeling verleden-heden met nieuwe dilemma's ten opzichte van vo-aanbod
Nationaal Bevrijdingsmuseum '44-'45	-	-
Museon	-	-
Joods Cultureel Kwartier	speciaal programma voor lerarenopleidingen (po & vo)	meerdere educatieve programma's worden op meta-niveau besproken, met oog op achterliggende principes

In onderstaand overzicht wordt alleen het **speciaal-op-wo-gerichte aanbod** getoond. Alle instellingen bieden standaardrondleidingen aan WO-studenten.

INSTELLING	AANBOD (wo)	WERKVORM
Fries Verzetsmuseum	-	-
Airborne Museum	-	-
Oorlogsmuseum Overloon	-	-
Verzetsmuseum Amsterdam	cultureel aanbod kennismakingsperiode start studiejaar	nieuwe studenten mogen zich in deze periode inschrijven om het museum te bezoeken
HC Kamp Westerbork	vraaggerichte programma's (Holocaust- en genocidestudies, Geschiedenis)	aansluiting bij de colleges
	Westerborklab	Honours-studenten geven zich op voor Braincamp; zij denken na over een vraagstuk m.b.t. de gelaagde geschiedenis van erfgoed en tegenstellende wensen en belangen. Inzet van hun oplossingen.
NM Kamp Vught	-	-
NM Kamp Amersfoort	-	-
Bevrijdingsmuseum Zeeland	-	-
Nationaal Onderduikmuseum	-	-
Indisch Herinneringscentrum	memory studies, museum-en erfgoedstudies	Vraaggerichte programma's op maat over de thematiek uit de praktijk
Museum40-45NU	-	-
Nationaal Bevrijdingsmuseum '44-'45	-	-
Museon	-	-
Joods Cultureel Kwartier	maatwerk op aanvraag	presentatie over educatief aanbod, een speciale rondleiding of een gesprek

Veel programma's/rondleidingen worden ook in het Engels aangeboden. Hieronder worden alleen **speciaal voor NT2/Vluchtelingen/Inburgeraars-ontwikkelde programma's** beschreven.

INSTELLING	AANBOD (wo)	WERKVORM
Fries Verzetsmuseum	-	-
Airborne Museum	aangepaste rondleiding i.s.m. Vluchtelingenwerk	kennisoverdracht en overeenkomsten met eigen ervaringen
Oorlogsmuseum Overloon	-	-
Verzetsmuseum Amsterdam	speciale lesmap	talige doelstellingen en een stomme film; kennisoverdracht (met name voor NT2 groepen)
	speciale rondleiding + buurtwandeling	
HC Kamp Westerbork	speciaal programma	kennismaking overlevende, korte vertelling met vragen na afloop, ook staat de na-oorlogse periode centraal, rondleiding kampterrein met aandacht voor Nederlandse herdenkingscultuur
NM Kamp Vught	-	-
NM Kamp Amersfoort	-	-
Bevrijdingsmuseum Zeeland	-	-
Nationaal Onderduikmuseum	(incidenteel) bezoek vanuit AZC Aalten en Winterswijk	oorlogsverleden van Nederland tonen
Indisch Herinneringscentrum	-	-
Museum 40-45NU	-	-
Nationaal Bevrijdingsmuseum '44-'45	-	-
Museon	-	-
Joods Cultureel Kwartier	(incidenteel) aangepaste rondleiding	-

Zelfstandige bezoekers kunnen bij alle instellingen een rondleiding boeken. Hieronder wordt het educatieve materiaal beschreven dat **speciaal is ontwikkeld voor jonge gezinnen** tijdens hun zelfstandige bezoek.

INSTELLING	AANBOD (wo)	WERKVORM
Fries Verzetsmuseum	speurtocht op bezoek	voor ouders en kinderen samen, MC-vragen
	boekje met 'poppetje' als conservator	nieuw: conservator in boekje leidt de ouders met kinderen rond in het museum. Meer tekst en uitleg dan speurtocht.
Airborne Museum	speurtochten in museum 'Tom en Katja Route' 'Top Secret' Spel bij Netwerk (tentoonstelling)	voor kinderen, spelend leren kennisoverdracht en discussie binnen buiten
Oorlogsmuseum Overloon	speurtocht	voor in de Militaire hal
Verzetsmuseum Amsterdam	werkboekje (ook Engelstalig)	voor kinderen en ouders samen
	in vakanties museumdocenten	lopen rond ter extra toelichting
	Het Koffertje	iedere woensdagmiddag in vakanties: museumdocent toont koffertje met speciale objecten
	bezoek Jan (een der hoofdpersonen Verzetsmuseum Junior)	vertelt zijn verhaal, trekt veel zelfstandig bezoek van jonge gezinnen
HC Kamp Westerbork	Routeboekje/ juniorroute kampterrein met opdrachten	gericht op kinderen, met extra informatielaag voor (groot)ouders met stickers als antwoord
	kinderexposities	tentoonstelling voor kinderen (ooghoogte) met extra informatielaag voor (groot)ouders tekeningen, voorwerpen, luisterfragmenten van persoonlijke verhalen
	Kinderuniversiteit met creatieve werkvormen	collegereeks voor kinderen met creatieve verwerking ter afsluiting
NM Kamp Vught	speurtocht	voor kinderen, zelf onderzoek doen
	jeugdactiviteiten in jaarprogramma	
NM Kamp Amersfoort	informatieboekje	voor kinderen, is aanwezig
Bevrijdingsmuseum Zeeland	speurtochten 6-12 jaar	zelf onderzoek doen
	informatiepalen Bevrijdingspark	filmpjes en extra informatie
Nationaal Onderduikmuseum	het boekje De Zoektocht wordt meegegeven	aan kinderen
Indisch Herinneringscentrum	-	-
Museum40-45NU	tentoonstelling 'De Bouwplaats'	is educatie op zich. Kinderen kunnen met tablet de tentoonstelling in discussievragen
Nationaal Bevrijdingsmuseum '44-'45	kijkwijzer voor in museum 7-12 jaar	voor kinderen, met ouders; kennisoverdracht; tastbaar maken; enkele discussievragen.
	Terugkerende evenementen: 'Spionagetraining' 'Leven van een parachutist, incl parachute vouwen' 'Opa's en oma's vertellen'	8-12 jaar
	'Anne Frankmiddag'	10-13 jaar

INSTELLING	AANBOD (wo)	WERKVORM
Museon	-	-
Joods Cultureel Kwartier	Kindermuseum (KM) (zelfstandig bezoek) incl. werkboekje	de muur in het Kindermuseum vertelt over de WO2
	Challebakker in de keuken in het KM	kan vragen beantwoorden
	workshops/creatieve werkvorm	mogelijk in aansluiting op tijdelijke tentoonstelling, bijv rondleiding en schilderen na afloop
	kijkwijzer 'Must See' - lijst in de Hollandsche Schouwburg	

Special Needs/ Special Groups

INSTELLING	AANBOD (wo)	WERKVORM
Fries Verzetsmuseum	speciaal onderwijs	getrainde museumdocenten, kleine groepjes, geen opdrachten maken, maatwerk
Airborne Museum	Nieuwe Zondagen voor ouderen, tegen eenzaamheid en isolement	lezing, koffie uitwisseling ervaringen Tweede Wereldoorlog
Oorlogsmuseum Overloon	-	-
Verzetsmuseum Amsterdam	bezoek aan senioren 'Op de Thee' in verzorgingshuizen	koffer met objecten mee, gesprek over eigen ervaringen
	ontvangst buitenlandse collega-instellingen	collegiale uitwisseling van kennis en ervaringen
HC Kamp Westerbork	blinden doven lichamelijk beperkten verstandelijk beperkten	maatwerk op basis van hun wensen/benodigdheden
NM Kamp Vught	-	-
NM Kamp Amersfoort	speciale rondleiding blinden	objecten in de hand, voelen ruiken
	programma voor Uniformdragers	met getrainde gidsen, focus op dilemma's
Bevrijdingsmuseum Zeeland	aangepaste rondleiding voor blinden of slechthorenden	toevoeging van objecten om te voelen
Nationaal Onderduikmuseum	-	-
Indisch Herinneringscentrum	-	-
Museum 40-45NU	Veteranen	in samenwerking met verschillende Veteranenverenigingen; dagprogramma op maat
Nationaal Bevrijdingsmuseum '44-'45	speciale rondleiding blinden/slechtzienden	meer voelen en ruiken, objectenkoffer
Museon	speciaal onderwijs	aangepast programma
Joods Cultureel Kwartier	Blinden Doven	proeftafel, dove rondleiders geven rondleiding, rondleiders getraind om blinden rond te leiden, herdenking met tolk
	Speciaal onderwijs	aangepast programma

Nieuw educatief aanbod (in ontwikkeling)

INSTELLING	AANBOD (in ontwikkeling)	WERKVORM
Fries Verzetsmuseum	po brugklas mbo	nieuwe programma's, betere aansluiting op de vraag van docenten. Meer actie, meer beleven, meer context inzoomen vanuit de wereld op Friesland
Airborne Museum	po vo (meer differentiatie hierbinnen) mbo	vernieuwing vaste tentoonstelling (voorjaar 2020), nadruk meer op persoonlijke verhalen, ook aandacht voor vluchtelingen van nu, discriminatie invulling nog onbekend
Oorlogsmuseum Overloon	jonge gezinnen, kinderen 5 t/m 7 jaar	spelenderwijs leren recreatief, leuk
	bovenbouw vo later ook po	werkvellen met dilemma's en zelf onderzoek doen
Verzetsmuseum Amsterdam	NT2	nieuw programma in Junior
HC Kamp Westerbork	alle onderwijsgroepen	vernieuwing museum, meer diversiteit in werkvormen, interactiever, zelfstandiger bezoek leerlingen, persoonlijke verhalen, Visible Thinking historisch redeneren, creatieve uiting ter afronding
NM Kamp Vught	jonge gezinnen (later po + vo)	uitbouw museum en vernieuwing tentoonstelling, inhoudelijk nu meer bekend, geschiedenis, verhalen, objecten (meer aandacht hiervoor)
	Mbo	nieuwe pilot programma wordt ingevoerd
NM Kamp Amersfoort	Mbo	pilot i.s.m. SMH
	jonge gezinnen	kijkwijzer met opdrachten
	po + vo	uitbouw + vernieuwing museum nieuwe educatieve programma's
Bevrijdingsmuseum Zeeland	po + vo later ook mbo en vraaggericht hbo programma	uitbouw en vernieuwing museum; nieuwe educatieve programma's; audiotour met keuzevragen; breder verhaal, Zeeuwse oorlogsgeschiedenis; persoonlijke verhalen
Nationaal Onderduikmuseum	po + vo Vanaf 2019 mbo ism SMH	educatief programma en serious game (ook voor jonge gezinnen); meer aansluiting op jeugd met digitale middelen. meer aandacht link naar heden
Indisch Herinneringscentrum	mbo	pilot i.s.m. SMH
	Jonge gezinnen, Special Groups alle onderwijsgroepen	nieuwe locatie en nieuwe semi- permanente tentoonstelling
Museum40-45NU	mbo	pilot i.s.m. SMH
Nationaal Bevrijdingsmuseum '44-'45	jonge gezinnen	vernieuwing museum; andere storyline
	po + vo	educatieve modules in tentoonstelling
	later ook mbo en hbo	nieuw passend educatief materiaal
Museon	vo 2e klas vmbo/havo/vwo	nieuw programma over WO2, i.s.m. Nationaal Archief en Gevangendoor, over oorlog, vrede en mensenrechten gericht op Haagse geschiedenis
	vo	bestaand oud programma 'Oorlogsgesprekken' terug: historische empathie en dialoog
	Ru Paré (Verzetsheldin)	reizende exposities langs scholen, incl. educatief materiaal
Joods Cultureel Kwartier	bovenbouw po + vo	vernieuwde opstelling JHM
	alle onderwijsgroepen mbo	nieuwe en hernieuwde tentoonstelling NHM pilot i.s.m. SMH

BIJLAGE B: ASSOCIATIE- SPINNEN DOELSTELLINGEN VEERTIEN SMH-PARTICIPANTEN

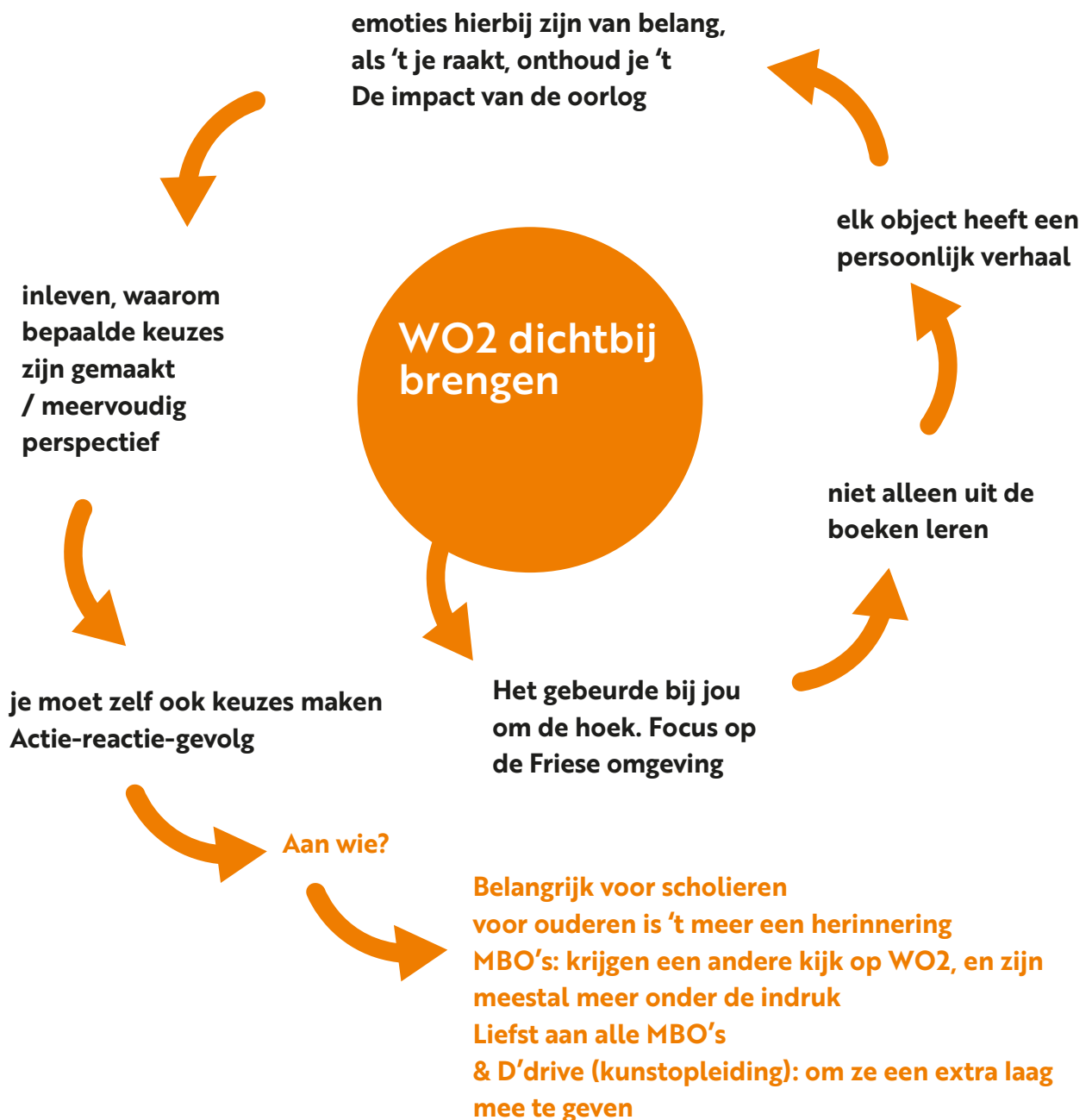
Nationaal Onderduikmuseum Aalten

Nationaal Monument Kamp Amersfoort

Fries Verzetmuseum

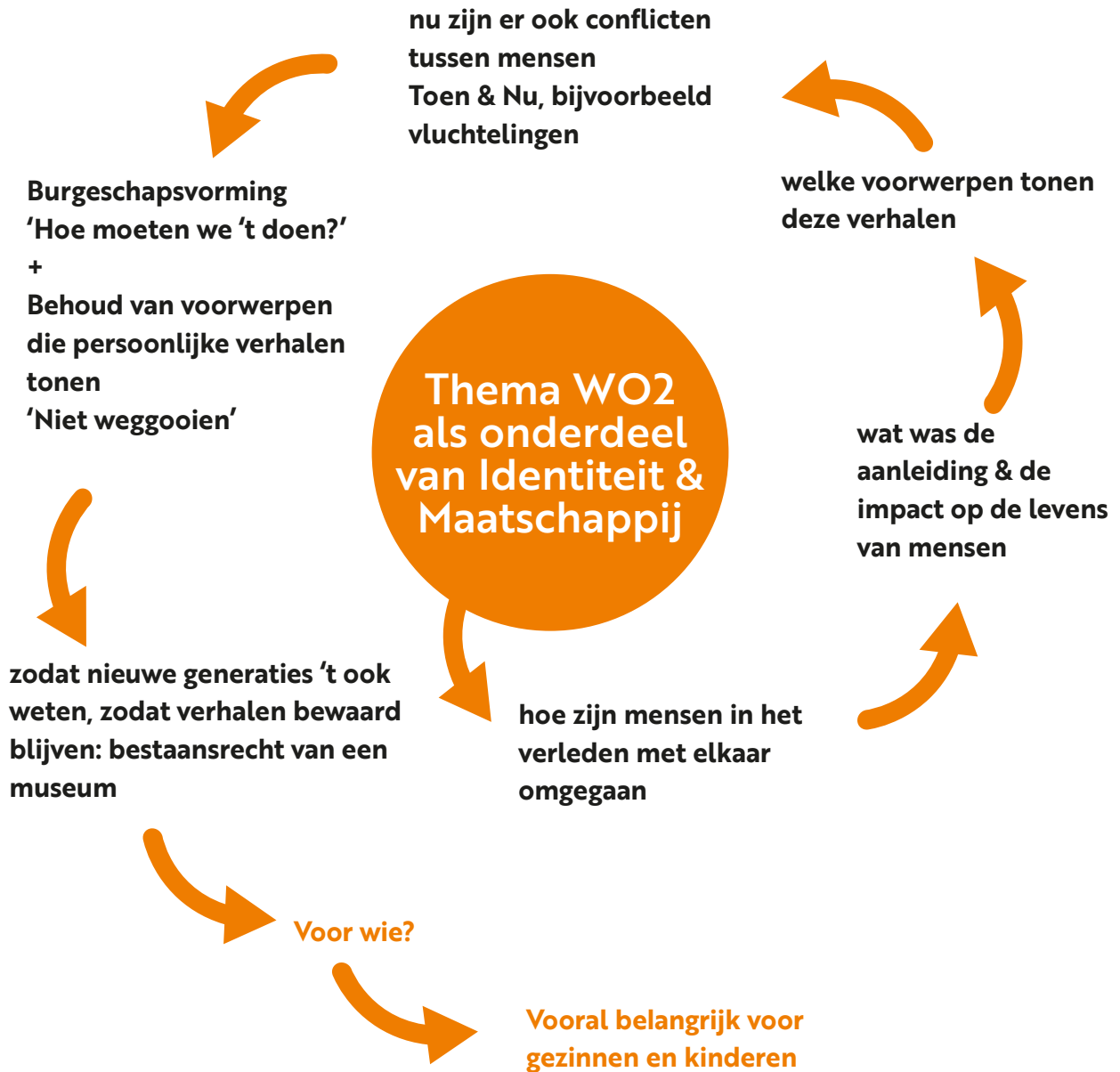
Nationaal Bevrijdingsmuseum Groesbeek

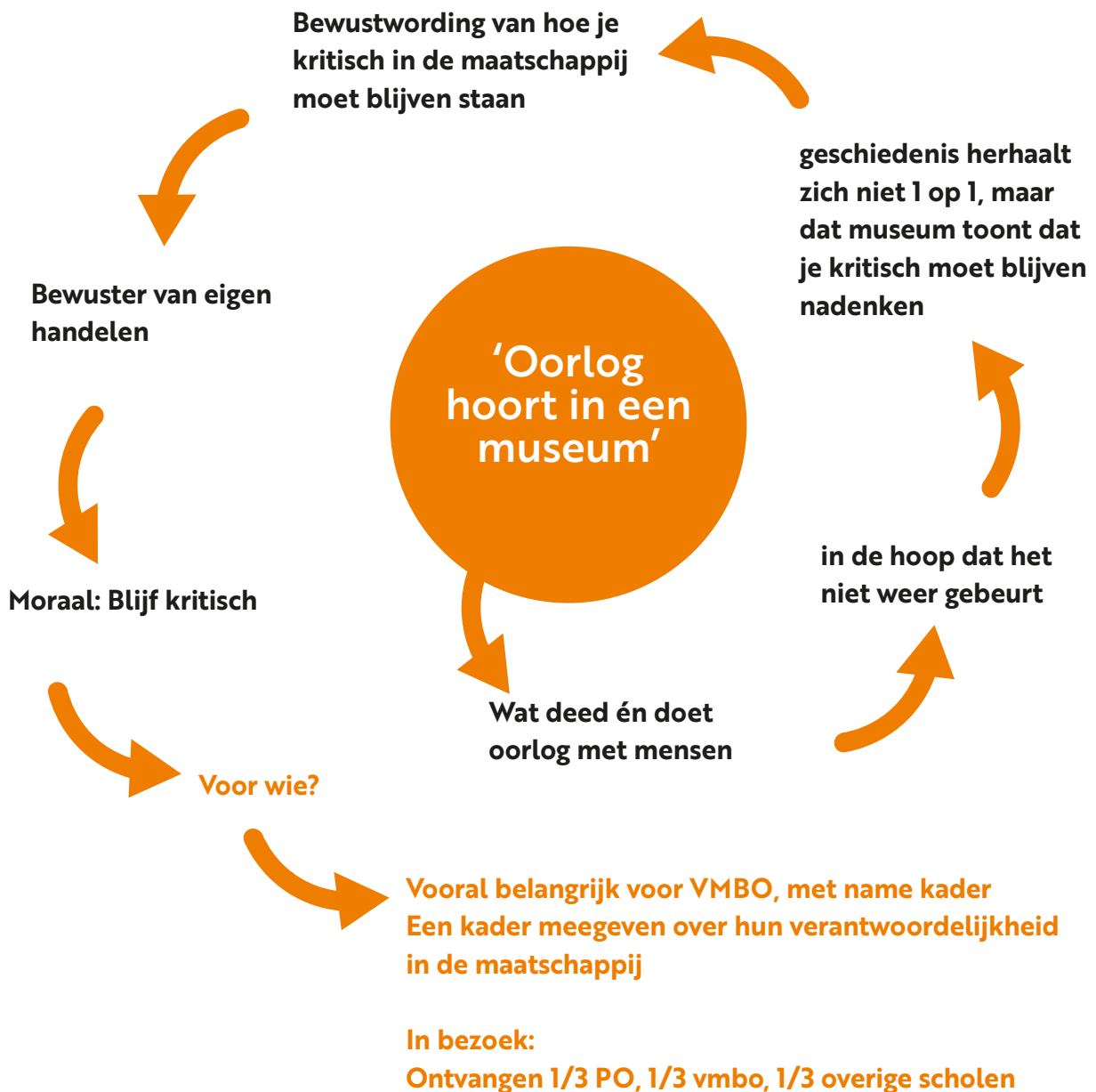
Joods Cultureel Kwartier

Museon

Oorlogsmuseum Overloon

Museum 40-45NU Museum Rotterdam

Verzetsmuseum Amsterdam

Herinneringscentrum Kamp Westerbork

- meest effect bij jongeren, maar de boodschap is 't meest belangrijk voor de gemiddelde bezoeker
> mensen aan 't denken zetten over toen&nu

- Veel vakantiebezoekers, veelal maximaal MBO-niveau
> Onze boodschap belangrijk voor de discriminerende (gastenboek-) reaguurders

(Wij hebben een ander bezoekersprofiel dan de meeste andere SMH-instellingen)

Bevrijdingsmuseum Zeeland

Indisch Herinneringscentrum

